

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ ПЕТРА ВАСИЛЕНКА

ГРОШЕВ Сергій Володимирович

УДК [631.1:334]:332.3 (477)

УПРАВЛІННЯ ЕФЕКТИВНІСТЮ ВИКОРИСТАННЯ
ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор економічних наук, старший науковий співробітник
ГУТОРОВ Андрій Олександрович,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
провідний науковий співробітник відділу організації
менеджменту, публічного управління та адміністрування.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, старший науковий співробітник
КРОПИВКО Максим Михайлович,
Національна академія аграрних наук України,
заступник академіка-секретаря
Відділення аграрної економіки і продовольства;

кандидат економічних наук, доцент
ВОРОНЬКО-НЕВІДНИЧА Тетяна Вікторівна,
Полтавська державна аграрна академія,
доцент кафедри менеджменту.

Захист відбудеться 07 червня 2019 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.832.02 в Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка за адресою: 61002, м. Харків, вул. Алчевських (Артема), 44.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка за адресою: 61002, м. Харків, вул. Алчевських (Артема), 44.

Автореферат розісланий 06 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. В. Руденко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сільське господарство характеризується специфічними властивостями, пов'язаними з біологічною природою виробничих процесів і обов'язковою потребою наявності земельних ресурсів для їх здійснення. Ефективне використання землі є основою формування ефективності сільськогосподарського виробництва у коротко- і довгостроковій перспективі, а її раціональне використання – базисом для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції й забезпечення сталого розвитку сільгосптоваровиробників.

У процесі аграрної реформи в Україні, метою якої було становлення селянина як повноправного власника й користувача землі, значного розвитку набули фермерські господарства. Порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, ефективність використання земельних ресурсів у фермерських господарствах є низькою, а землекористування є екологічно незбалансованими, що призводить не тільки до погіршення якісного стану земель і екологічних збитків, а й до зниження конкурентоспроможності їх продукції на товарному ринку.

Відповідно до Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р, однією зі стратегічних цілей розвитку сільського господарства є раціональне використання земель сільськогосподарського призначення. Фермерські господарства при цьому належать до суб'єктів господарювання, що мають велике соціально-економічне значення для сільських громад. Створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для розвитку фермерських господарств, підвищення їх конкурентоспроможності, ефективного, інтенсивного й екологічнобезпечного використання земельних ресурсів є метою Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 664-р.

Різні аспекти розвитку фермерства в Україні, управління земельними ресурсами, збереження й підвищення ефективності їх використання у фермерських господарствах становили предмет дослідження В. Я. Амбросова, Т. В. Воронько-Невідничої, В. П. Горьового, А. О. Гуторова, А. С. Даниленка, Д. С. Добряка, В. М. Заяця, В. К. Збарського, М. В. Калінчика, О. А. Корчинської, І. В. Кошкалди, О. О. Красноруцького, М. М. Кропивка, В. В. Липчука, М. Г. Лобаса, Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, Л. Я. Новаковського, П. Т. Саблука, А. Я. Сохничка, В. І. Ткачука, А. М. Третяка, М. М. Федорова, М. А. Хвесика, О. Г. Шпикуляка, О. В. Шубравської, М. Г. Шульського та багатьох інших вчених. Однак, не зважаючи на істотний науковий доробок, нині ґрунтовних і системних досліджень потребують організаційно-економічні засади підвищення ефективності використання і збереження земельних ресурсів фермерських господарств, екологізації орендного землекористування, науково-прикладні засади трансформації спеціалізації фермерських господарств та управління фермерськими ланцюгами створення цінності у системі земельного менеджменту тощо. Усе це обумовило вибір теми, предметно-об'єктну область, визначення мети і завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планом науково-дослідних робіт Харківського національного

технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. Результати досліджень щодо теоретико-методичних засад управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств одержані під час розробки теми «Організаційно-економічні та технологічні засади підвищення ефективності виробництва і реалізації продукції в умовах формування інноваційної моделі розвитку агропромислового виробництва» (номер державної реєстрації 0111U005203). Стратегічні напрями управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств розроблено під час виконання науково-дослідної роботи «Механізми підвищення конкурентоспроможності, розвитку економічного та виробничо-технологічного потенціалу суб'єктів агропромислового виробництва» (номер державної реєстрації 0116U003477).

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методичних та науково-практичних засад управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств.*

Відповідно до мети було поставлено такі *завдання*:

- систематизувати й поглибити теоретичні засади формування ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств;
- удосконалити наукові основи управління земельними ресурсами фермерських господарств;
- узагальнити методичні засади оцінювання ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств;
- охарактеризувати генезу розвитку та дослідити місце фермерських господарств в економіці сільського господарства України;
- здійснити комплексну оцінку економічної ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств;
- дослідити орендний механізм формування землекористування фермерських господарств та оцінити його вплив на соціоекономічні й екологічні аспекти ефективності використання земельних ресурсів;
- удосконалити організаційно-економічні засади підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств;
- розробити концепцію управління smart-спеціалізацією фермерських господарств у системі ефективного земельного менеджменту;
- обґрунтувати стратегічні напрями управління фермерськими ланцюгами створення цінності і розвитку мережових форм кооперації фермерських господарств.

Об'єктом дослідження є процеси управління розвитком і ефективної організації фермерських господарств.

Предметом дослідження є теоретико-методичні й прикладні засади управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження використано загальнонаукові та спеціальні *методи*: монографічний (визначення сутності землі як засобу виробництва, узагальнення методів і показників оцінювання ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств); історичний, порівняльного і статистичного аналізу (дослідження

генези і тенденцій розвитку фермерських господарств, ефективності використання ними земельних ресурсів); розрахунково-конструктивний (розрахунок балансу поживних речовин у ґрунтах землекористувачів фермерських господарств); абстрактно-логічний, дедуктивний і синтезу (теоретичні узагальнення здобувача, формулювання висновків); системного аналізу, узагальнення й абстрагування (обґрунтування стратегічних напрямів управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств); графічний (схематичне зображення теоретичних положень, структурних змін і тенденцій досліджуваних процесів).

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з економічної теорії, економіки сільського господарства, управління земельно-ресурсним потенціалом, проблем розвитку фермерських господарств і ефективності використання ними земельних ресурсів.

Методологічною базою дослідження є діалектичний метод пізнання і системний підхід до вивчення явищ і процесів в економіці сільського господарства та організації виробництва у фермерських господарствах.

Інформаційну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України, офіційні відомості Державної служби статистики України й Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру; публічна інформація; наукові публікації вітчизняних і зарубіжних учених; аналітичні напрацювання здобувача.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в поглибленні теоретико-методичних засад і розробці науково-практичних рекомендацій з управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств:

уперше:

- розроблено концепцію розвитку smart-спеціалізації фермерських господарств, що базується на принципах інноваційності й компетентності фермерів, підприємницького пошуку, раціональної спеціалізації виробництва, економічної, екологічної і соціальної ефективності використання земельних ресурсів та інтенсифікації міжгосподарської взаємодії, дає змогу переорієнтувати фермерські господарства на модель інноваційно-орієнтованої стратегічної спеціалізованої диверсифікації сільськогосподарського виробництва, інтенсивного, інтегрованого росту в нішевих сегментах аграрного ринку за умов оптимальної реалізації їх земельно-ресурсного потенціалу, обмеженості дії ефекту масштабу у фермерських господарствах і тиску з боку конкурентів;

удосконалено:

- модель організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств шляхом структурування і виокремлення інструментів та методів екзогенного й ендогенного впливу на організаційно-економічний механізм, суб'єктно-об'єктного складу управління, принципів, методів і механізмів реалізації управлінських рішень та інформаційного забезпечення контролю раціонального використання земельних ресурсів, яке, на відміну від існуючих, враховує систему економічних санкцій за зниження продуктивності земельних угідь і компенсацій фермерам, здійснюваних у порядку надання коштів державної підтримки, за підвищення якісного стану земель;

- організаційний підхід до підвищення ефективності використання земельних

ресурсів фермерських господарств через створення національного інформаційного центру (хабу) розвитку фермерства, який, на відміну від мегакластерів та інформаційних площадок, дає змогу організувати вільний інформаційний обмін між всіма учасниками фермерського ланцюга створення цінності, надати їм доступ до інноваційних та екологічнобезпечних агротехнологій, наукового й дорадчого супроводу агробізнесу, інтегрувати до міжнародного інформаційного простору, ресурсних і товарних ринків, забезпечивши прозорість ведення бізнесу, захист досконалої економічної конкуренції та гнучкість управлінських рішень;

- теоретико-методичні засади управління фермерськими ланцюгами створення цінності шляхом їх функціональної формалізації у системі земельного менеджменту, базисом чого є врахування стану кон'юнктури й інформаційної асиметрії на галузевих ринках, конкурентоспроможності виробленої продукції, ресурсного забезпечення виробничо-збутового процесу уздовж ланцюга створення цінності, а також особливостей управління фермерським ланцюгом створення цінності, що, на відміну від існуючих підходів, враховує стратегію розвитку фермерського господарства й раціонального використання його земельних ресурсів, управління бізнес-процесами та структурою ланцюга створення цінності для отримання максимального синергетичного ефекту реалізації земельно-ресурсного потенціалу;

набули подальшого розвитку:

- теоретичні засади управління земельними ресурсами фермерських господарств унаслідок уточнення місця землі в економічній, екологічній і соціальній сферах, її ролі як засобу виробництва і капіталу фермерських господарств, систематизації принципів і законів раціонального землекористування, а також структурування системи управління земельними ресурсами з урахуванням інтересів землевласників, землекористувачів і держави;

- типологія ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств і структурована система показників оцінювання рівня та динаміки інтенсивності, економічної, екологічної, соціальної й техніко-технологічної ефективності фермерського землекористування;

- методичний підхід до підвищення ефективності використання земельних ресурсів через розвиток мережеских форм кооперації фермерських господарств і контрактних відносин на окремих ланках фермерського ланцюга створення цінності з урахуванням принципів smart-спеціалізації фермерських господарств.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації доведені до рівня науково-прикладних розробок і рекомендацій з управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. Їх впровадження сприятиме підвищенню ефективності господарської діяльності й конкурентоспроможності фермерських господарств, раціоналізації їхнього землекористування та розширеному відтворенню земельних ресурсів.

Окремі результати дослідження були схвалені й рекомендовані до впровадження Департаментом агропромислового розвитку Харківської обласної державної адміністрації (пропозиції щодо удосконаленого організаційно-економічного механізму підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств (довідка № 07-27/02/496 від 11.03.2019 р.)); ВГО «Українська аграрна

конфедерація» (пропозиції щодо розвитку мережевих форм кооперації фермерських господарств як дієвого інструмента підвищення їх конкурентоспроможності та ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу в умовах глобалізації (довідка № 2-2/145 від 27.03.2019 р.)); Фермерським господарством «АГРОШ» Вовчанського району Харківської області (рекомендації щодо управління smart-спеціалізацією фермерських господарств (довідка № 9 від 05.04.2018 р.)); Селянським (фермерським) господарством «Прогрес» Вовчанського району Харківської області (рекомендації щодо управління фермерськими ланцюгами створення цінності (довідка № 26 від 20.11.2018 р.)).

Основні теоретичні положення й результати дослідження використовуються в освітньому процесі Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (довідка № 05-379 від 05.03.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є кваліфікаційною науковою працею, виконаною самостійно. Усі результати дослідження, що містяться в дисертації, отримані й сформульовані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в роботі використані лише ті положення та ідеї, що належать здобувачу і є результатами його власних досліджень. Особистий внесок у працях, опублікованих у співавторстві, зазначено у списку публікацій за темою дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні й прикладні результати дослідження доповідалися, критично обговорювалися та були схвалені на 10 конференціях, зокрема: на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Антропологічні аспекти управління сучасним підприємством» (м. Полтава, 30.10.2015 р.); на міжнародних науково-практичних конференціях: «Екологічні, економічні та соціальні проблеми розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації» (м. Харків, 4–5.11.2015 р.); «Економічні, соціальні та екологічні проблеми розвитку агропродовольчої сфери» (м. Харків, 19.12.2016 р.); «Інституційний розвиток соціально-економічних систем: національна економіка у глобальному середовищі» (м. Полтава, 27–28.04.2016 р.); «Сучасні інноваційно-інвестиційні механізми розвитку національної економіки» (м. Полтава, 27.10.2016 р.); «Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи» (м. Харків, 07.04.2017 р.); «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів» (м. Харків, 25.10.2018 р.); «Економіка, облік, фінанси, управління і право: теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку» (м. Полтава, 16.02.2019 р.); «Світ економічної науки» (м. Тернопіль, 19.02.2019 р.).

Публікації. Результати дисертації викладено в 17 наукових працях загальним обсягом 6,8 ум. друк. арк. Із цих праць 7 статей у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних, загальним обсягом 4,4 ум. друк. арк., зокрема 6 статей надруковані без співавторів; 10 – одноосібні матеріали конференцій загальним обсягом 2,4 ум. друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 222 стор., з яких основного тексту – 192 стор. Робота містить анотації на 9 стор., 46 таблиць і 39 рисунків, з яких 2 займають площу повної сторінки, 1 додаток на 4 стор., список використаних джерел з 160 найменувань на 15 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У першому розділі «Теоретико-методичні засади управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств» досліджено сутність землі як засобу виробництва в сільському господарстві і ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств, узагальнено наукові основи управління земельними ресурсами, систематизовано й уточнено методичні засади оцінювання ефективності їх використання у фермерських господарствах.

Дослідження значення землі в економіці фермерських господарств показало, що її місце і роль визначені широко. В економічній сфері вона знаходить свій прояв як об'єкт господарської діяльності, матеріальна база виробництва, розміщення продуктивних сил й джерело задоволення потреб людини; в екологічній – є об'єктом природи, екосистемою й біологічним ресурсом; в соціальній – об'єктом власності, місцем проживання та основою духовного виробництва. Реалізація земельних відносин у цих сферах дає змогу розглядати землю як земельний капітал, що складається з природного, інтелектуального і майнового капіталів, а його розширене відтворення, збільшення вартості вважаємо основною задачею фермера.

Управління земельними ресурсами фермерських господарств ми розглядаємо як чітко структуровану відкрити процесно-орієнтовану систему, що складається з економічної, екологічної, нормативно-правової, адміністративно-господарської, інноваційно-управлінської та землевпорядно-технологічної підсистем. Суб'єктом цієї системи, тобто керуючою підсистемою, є фермерські господарства й органи державної влади всіх рівнів, які здійснюють реалізацію державної земельної, аграрної і податкової політики, провадять нагляд за дотриманням норм раціонального використання земельних ресурсів. Об'єкт управління диференційований за глибиною сутнісного наповнення дефініції «земля», охоплює землю і її родючість, земельні ресурси та їх капіталізацію, земельні угіддя і їх інвестиційну привабливість, сільськогосподарські угіддя (за видами) та ефективність їх використання. Основою для ухвалення фермером управлінських рішень є економічні інтереси землевласників, землекористувачів, держави і суспільства. Предметом управління є процеси раціональної та ефективно організації використання землі, що здійснюють на основі економічних і організаційно-економічних механізмів.

Управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств стратегічно має бути зорієнтоване на формування сталих агроландшафтів, що забезпечують достатній для фінансування розширеного відтворення і задоволення інтересів фермера рівень ефективності сільськогосподарського виробництва. Система управління земельними ресурсами фермерських господарств має базуватися на таких основних принципах: системності; цілеспрямованості; збалансованості інтересів фермера, землевласників, держави й суспільства під час використання земельних ресурсів; платності землекористування; сталого розвитку сільськогосподарського землекористування; раціональності й економічної доцільності використання земельних ресурсів; пріоритетності охорони земель як основного засобу виробництва; відповідальності та інформативності. До функцій управління земельними ресурсами фермерських господарств віднесено планування використання земельних ресурсів; прогнозування використання земельних ресурсів

у коротко-, середньо- і довгостроковій перспективі; організація використання земельних ресурсів; мотивація і контроль раціонального використання земельних ресурсів. На державному рівні, крім зазначених, додатково виокремлені функції координації, обліку, аналізу й регулювання фермерських землекористувань.

Показано, що економічна ефективність не залежить від форми реалізації економічних і земельних відносин. У розробленій типології ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств базовими її видами визначено економічну, екологічну, соціальну й техніко-технологічну ефективність. Залежно від сфери поєднання економічних інтересів формується еколого-економічна, соціально-економічна, виробничо-економічна та соціально-еколого-економічна ефективність землекористування. Остання водночас є іманентною раціональному використанню земельних ресурсів фермерських господарств.

Для оцінювання рівня використання земельних ресурсів фермерських господарств нами удосконалено систему показників, що дає змогу якісно і кількісно характеризувати відповідний стан земель залежно від конкретного виду ефективності. Основою цієї системи є факторні (еколого-ландшафтний стан земель та інтенсивність використання земельних ресурсів) та результативні (ефективність використання землі як засобу виробництва й об'єкта господарювання) групи показників. Своєю чергою результативні показники поділяються на натуральні й вартісні, охоплюючи загальні, частинні й допоміжні набори індикаторів, що характеризує систему як цілісну, придатну для стратегічного планування й аналізу.

У другому розділі **«Стан розвитку фермерських господарств та рівень використання їх земельних ресурсів»** визначено місце фермерських господарств в економіці сільського господарства України, схарактеризовано генезу їх розвитку, здійснено комплексну оцінку економічної, соціальної та екологічної ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств, досліджено орендний механізм формування землекористувань фермерських господарств.

Показано, що сутність українського фермерства почала формуватися ще на початку 1920-х рр. у період «нової економічно політики». Перші фермерські господарства в Україні були створені 1988 р., а на момент проголошення незалежності вже було зареєстровано 332 фермерських господарства, із яких діяли 24,7 %. За 1990–1995 рр. кількість діючих фермерських господарств збільшилася в 424,1 раза, площа сільгоспугідь у їх власності й користуванні – у 393,2 раза. У 1996–1999 рр. процес створення фермерських господарств призупинився, в окремих регіонах почався процес дефермеризації, що було зумовлено їх низькою ефективністю й малими розмірами. Активізації розвитку фермерства у 2000–2005 рр. сприяло пришвидшення аграрної і земельної реформ, паювання земель. Певне зменшення кількості діючих фермерських господарств у 2008–2013 рр. пов'язане з сукупністю чинників аграрних перетворень, упорядкуванням і укрупненням їхніх площ, конкуренцією з великими сільгосппідприємствами, інтеграційними і глобалізаційними процесами тощо. Загалом за 1990–2017 рр. кількість фермерських господарств збільшилася в 416,3 раза, площа сільгоспугідь та ріллі у їх власності та користуванні – у 2290,1 та 8912,1 раза, середній розмір господарства за площею сільгоспугідь – у 5,5 раза, ріллі – в 21,4 раза відповідно.

За станом на 01.01.2018 р. 80,6 % фермерських господарств були зареєстровані за видом економічної діяльності «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство», при цьому найбільшу частку мали фермерські господарства, які спеціалізуються на вирощуванні зернових, бобових і насіння олійних культур.

Не зважаючи на відведену під час аграрної реформи стратегічну роль у розвитку галузі та велику кількість створених фермерських господарств, їх місце в економіці сільського господарства України і донині залишається незначним (табл. 1).

Табл. 1 – Місце фермерських господарств в економіці сільського господарства

Частка фермерських господарств, %	Роки					
	1995	2000	2005	2010	2016	2017
У загальній кількості діючих сільгоспідприємств	66,0	60,4	73,3	73,5	70,6	74,9
У загальній площі земель с.-г. підприємств і громадян						
– сільськогосподарські угіддя	1,9	5,6	9,9	11,8	12,2	12,5
– рілля	2,2	6,3	11,3	13,5	13,8	14,3
Частка працівників у загальній кількості зайнятого в аграрному секторі населення	д. н.	1,6	3,3	3,2	3,4	3,4
У виробництві сільськогосподарської продукції (до обсягу виробництва усіх категорій господарств)	0,8	2,1	4,6	6,1	8,7	8,7
– продукція рослинництва	1,1	3,1	6,7	8,7	11,2	11,3
– продукція тваринництва	0,3	0,4	0,7	1,6	2,0	2,0
У загальному обсязі виробництва						
– зерно	1,5	5,1	10,7	12,0	13,4	14,0
– насіння соняшнику	3,0	10,0	15,6	17,8	19,4	19,3
– м'ясо (у забійній масі)	0,3	0,5	0,9	2,3	2,4	2,5
– молоко	0,2	0,5	0,7	1,0	1,8	1,9

Примітка. Д. н. – даних немає.

Джерело: розрахував автор за даними Держстату України.

Рівень інтенсивності використання земель фермерськими господарствами є високим. Зокрема в 2017 р. до господарського використання вже було залучено 99,0 % земель, із яких 95,1 % – розорано. При цьому за 1995–2017 рр. рівень лісистості територій знизився удвічі, а порівняно з 1995 р. – у 3,3 раза, що вказує на екологічну дестабілізацію агроландшафтів (табл. 2).

Табл. 2 – Інтенсивність та екологічна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств

Показник	Роки						
	1995	2000	2005	2010	2013	2016	2017
Рівень господарського використання, %	97,4	97,6	98,6	98,8	98,8	98,9	99,0
Рівень розораності сільгоспугідь, %	90,9	92,3	93,3	95,1	95,2	94,9	95,1
Рівень лісистості, %	1,0	0,8	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
Працевзабезпеченість (на 100 га с.-г. угідь), чол.	д. н.	3,3	3,6	2,3	2,2	2,2	2,1
Енергозабезпеченість (на 100 га с.-г. угідь), кВт	53,1	72,4	118,2	120,7	139,5	152,6	157,5
Частка у загальній посівній площі, %							
– зернових і зернобобових культур	68,4	59,0	65,1	60,7	60,3	55,7	54,9
– технічних культур	23,1	28,4	29,3	35,8	36,7	42,1	43,2
Коефіцієнт екологічної стійкості	0,186	0,177	0,133	0,154	0,154	0,155	0,154
Коефіцієнт екологічної стабільності	0,190	0,182	0,148	0,166	0,166	0,167	0,166
Коефіцієнт антропогенного навантаження	3,881	3,889	3,782	3,929	3,930	3,930	3,931

Примітки. Д. н. – даних немає.

Джерело: розрахував автор за даними Держстату і Держгеокадастру України.

Екологічно неефективною є структура посівних площ фермерських господарств, яка загалом не відповідає раціональним нормам науково обґрунтованого чергування сільгоспкультур у сівозмінах. Своєю чергою незбалансоване природокористування призводить до істотного погіршення еколого-ландшафтних параметрів земельних ресурсів. Протягом 1995–2017 рр. коефіцієнт екологічної стійкості знизився на 17,2 %, екологічної стабільності – на 12,6 %, рівень антропогенного навантаження – зріс на 1,3 %, що характеризує агроландшафти як нестійкі й деградуючі. Наслідком нераціонального використання земельних ресурсів фермерських господарств є втома ґрунтів, ерозійні процеси тощо, які в кінцевому підсумку спричиняють зниження ефективності господарювання і якості виробленої продукції.

На підставі здійсненого комплексного аналізу встановлено, що загальна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств України за 2000–2017 рр. значно підвищилася. Це відбулося переважно за рахунок інтенсифікації рослинництва й зростання енергозабезпеченості виробництва, впровадження інноваційних агротехнологій й зниження витрат праці. Обсяги виробництва продукції рослинництва з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2017 р., порівняно з 2000 р., збільшилися в 3,3 раза, продукції тваринництва – у тричі. Чистий дохід від реалізації продукції та послуг з розрахунку на 100 га сільгоспугідь збільшився в 9,2 раза, прибуток – в 20,2 раза (табл. 3).

Табл. 3 – Економічна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2015	2016	2017
Урожайність, ц/га							
– зернові і зернобобові	15,8	22,0	21,9	32,1	33,4	39,2	37,1
– соняшник	10,2	11,1	13,4	20,9	20,8	21,2	18,8
– цукрові буряки (фабричні)	186,3	238,1	250,8	376,0	422,3	486,4	499,1
– картопля	128,9	150,8	159,5	225,5	163,2	182,6	189,2
– овочі	78,2	136,5	159,2	288,2	316,3	307,9	348,4
– плоди і ягоди	11,5	17,3	49,7	58,5	69,8	91,3	69,4
<i>Вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь</i>							
М'ясо (у забійній масі), ц	3,8	3,9	11,1	14,3	12,0	12,7	12,7
Молоко, ц	31,4	26,3	26,1	35,2	40,8	41,4	42,5
Вовна, кг	0,4	1,9	3,0	2,2	1,6	1,2	1,2
Мед, кг	3,8	3,2	5,0	3,9	2,8	2,8	2,4
Яйця, тис. шт. (на 100 га посівів зернових і зернобобових культур)	0,8	1,0	3,5	2,8	3,3	4,2	3,8
Сільськогосподарська продукція (у постійних цінах 2010 р.), тис. грн	144,9	223,3	278,9	428,9	435,3	498,1	474,8
– продукція рослинництва	134,6	210,8	252,7	397,5	404,4	466,6	444,1
– продукція тваринництва	10,3	12,5	26,2	31,4	30,9	31,5	30,7
Чистий дохід від реалізації с.-г. продукції та послуг, тис. дол. США	4,8	16,5	31,7	49,2	45,6	48,4	44,3
Прибуток від реалізації с.-г. продукції та послуг, тис. дол. США	0,5	2,5	7,7	8,0	15,0	15,1	10,1

Примітки. Перерахунок чистого та маси прибутку доходу від реалізації у долари США здійснено за середньорічним курсом Національного банку України для нівелювання інфляції.

Джерело: склав і розрахував автор за даними Держстату України.

Найбільш рентабельною до того ж є продукція рослинництва, зокрема насіння соняшнику й зерно, а також плоди, ягоди і виноград. Виробництво й реалізація продукції тваринництва є в переважній більшості збитковими, окрім фермерського молока, м'яса птиці й кролів, а також яєць курячих, які користуються попитом на окремих роздрібних сільських і міських ринках.

Одним із стримувальних чинників підвищення соціальної ефективності фермерських господарств є низька оплата праці їх працівників. У 2017 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників фермерських господарств була удвічі нижчою за середньогалузевий рівень, що вказує на неспроможність фермерів виконувати соціальну роль ефективних працедавців на селі.

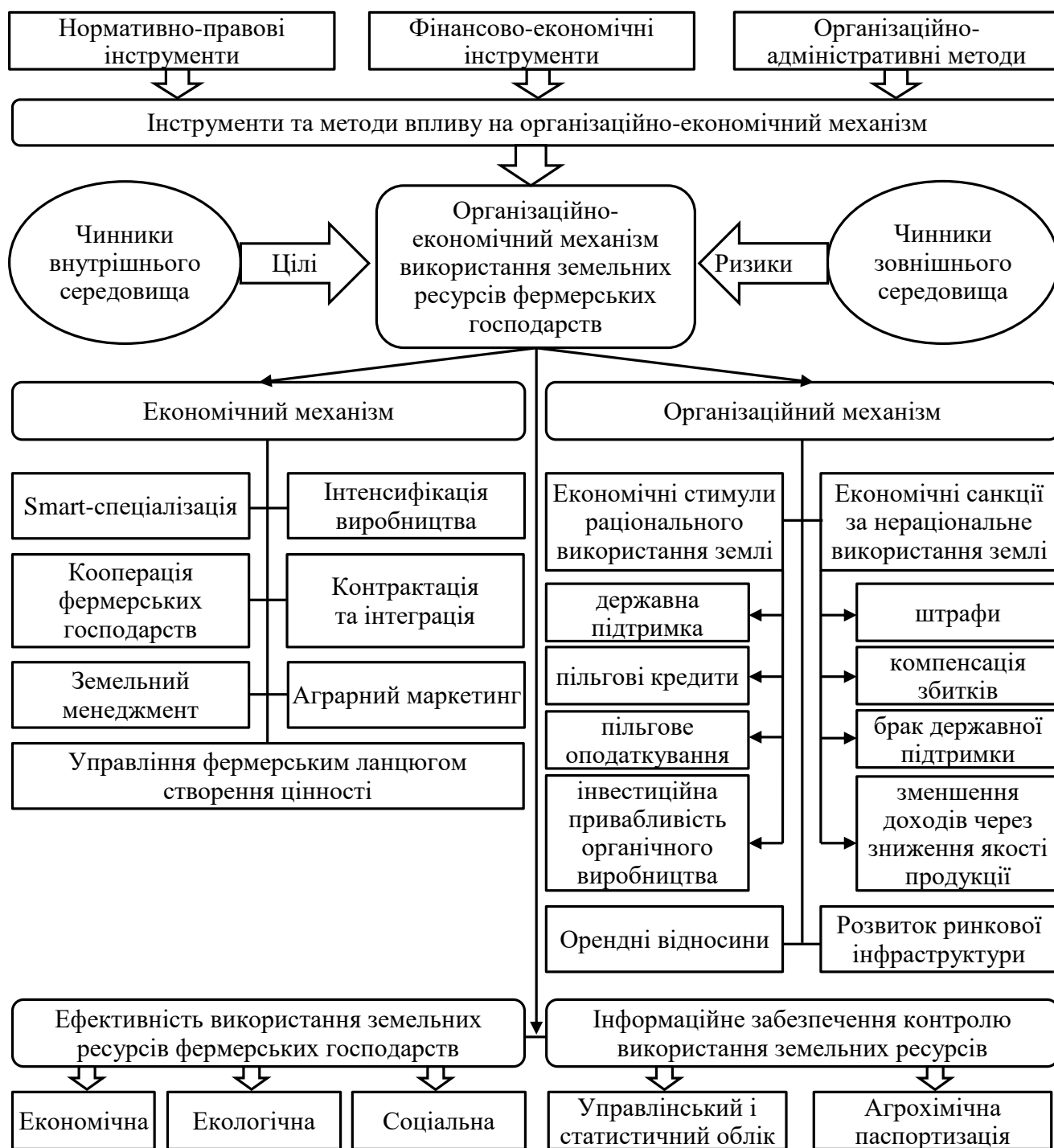
Показано, що механізм оренди є найважливішим чинником розвитку землекористування фермерських господарств. За 2003–2017 рр. частка їх орендованих сільськогосподарських угідь збільшилася в 1,7 раза, а великі і середні фермерські господарства здійснюють свою діяльність повністю на орендованих землях. Однак, на відміну від сільськогосподарських підприємств, орендна плата за земельні частки (паї) у фермерських господарствах, особливо у малих, була значно нижчою: у 2017 р. її рівень становив усього 4,9 % нормативної грошової оцінки. Серед форм орендної плати переважала натуральна, що призводить до неефективності інституту орендних земельних відносин фермерських господарств.

У третьому розділі **«Стратегічні напрями управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств»** розроблені організаційно-економічні засади підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств, обґрунтовані напрями управління smart-спеціалізацією фермерських господарств у системі ефективного земельного менеджменту, розроблені концептуальні засади управління фермерськими ланцюгами створення цінності і розвитку мережевих форм кооперації фермерських господарств.

На основі аналізу теоретико-методичного базису та сучасного стану управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств розроблено концептуальну структурну модель організаційно-економічного механізму (рис. 1).

Організаційно-економічний механізм використання земельних ресурсів фермерських господарств має базуватися на таких принципах: історизму; системності; цілеспрямованості; узгодженості інтересів суб'єктів механізму; адаптивності до мінливих умов зовнішнього середовища; максимальної реалізації потенціалу фермерських господарств; інноваційності; раціонального використання земельних ресурсів; емерджентності; стимулювання розвитку фермерства і збереження села.

Нині однією з основних причин зниження ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств є недотримання науково обґрунтованих сівозмін і норм внесення органічних (у 2016 р. їх внесли 3,2 % фермерських господарств на площі 56,9 тис. га), мінеральних (частка удобреної посівної площі у 2003–2016 рр. не перевищила 45 %) і мікродобрих (за експертними оцінками їх використовують 3–5 % фермерів). Згідно з розрахунками, сумарно за 2012–2016 рр. ґрунти землекористувань фермерських господарств України недоотримали 5,95 т/га риллі гумусу, 9,3 ц/га – азоту, фосфору і калію, 10,6 ц/га – кальцію і магнію, що еквівалентно втраті близько 68,7 тис. грн/га ґрунтового потенціалу й 3,1 тис. грн/га вартості недоодержаної сільгосппродукції.

Рис. 1. Структурна модель організаційно-економічного механізму використання земельних ресурсів фермерських господарств

Джерело: розробив автор.

Розв'язання цієї проблеми в системі організаційно-економічного механізму вбачаємо в запровадженні адміністративної відповідальності землекористувачів за нераціональне використання ріллі. Розмір відшкодування пропонуємо визначати за формулою (1).

$$P_{\epsilon} = НГО_p \cdot Ш \cdot \Phi \cdot S / 100, \Phi > D; P_{\epsilon} = 0, \Phi \leq D, \quad (1)$$

де P_{ϵ} – розмір відшкодування, грн; $Ш$ – розмір штрафу з розрахунку на 1 % зниження параметра якості ґрунту, %; Φ – фактичне значення рівня зниження родючості ґрунту за окремим параметром, %; D – допустимий рівень зниження родючості ґрунту за окремим параметром, %; S – площа земельної ділянки, га.

Стратегічним напрямом підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств вважаємо управління smart-спеціалізацією. Під smart-спеціалізацією фермерських господарств розуміємо інноваційно-орієнтовану систему просторового планомірного розвитку соціально- й екологічно-збалансованого сільгоспвиробництва конкурентоспроможної продукції, що до того ж охоплює цілеспрямований процес виокремлення в результаті поділу суспільно-розподіленої праці галузей і видів економічної діяльності, які характеризуються однорідним випуском, техніко-технологічним забезпеченням і кваліфікацією персоналу, і супроводжується підвищенням ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу в довгостроковій перспективі. В умовах переходу до smart-спеціалізації фермерське господарство стає інноваційно-орієнтованим, а держава має всіляко сприяти інноваційно-інвестиційній діяльності, трансферу інновацій в агровиробництво, стимулювати збут нішевої сільгосппродукції.

До інструментів smart-спеціалізації фермерських господарств віднесено цифровізацію агробізнесу, інноваційні агротехнології, органік-індустрію, державні інтервенції інноваційної продукції, підготовку й перепідготовку кадрів для інноваційного фермерства. Організаційними формами реалізації політики smart-спеціалізації є кластери в агропродовольчій сфері, утворені за участі фермерських господарств, замкнені фермерські ланцюги створення цінності, мережеві форми кооперації фермерських господарств, продуктова інтеграція, залучення фермерів до агротехнопарків, національних технологічних платформ, стартапи тощо.

Під фермерським ланцюгом створення цінності розуміємо сукупність взаємопов'язаних фаз виробничо-збутового процесу, що має на меті підвищення ефективності діяльності фермерського господарства через максимізацію економічного ефекту від господарської діяльності на цільовому товарному ринку. При цьому управління фермерським ланцюгом створення цінності являє собою планомірний процес організації, мотивації й координації виробничо-господарської діяльності на всіх ланках ланцюга, постійного контролю за раціональним і екологічнобезпечним використанням земельних ресурсів, виробництвом продукції високої якості та збуту її в задані строки для підвищення конкурентоспроможності господарства на ринку й максимального задоволення кінцевого споживчого платоспроможного попиту. Функціональність фермерського ланцюга створення цінності включає позиціонування фермерського господарства і його продукції на аграрному ринку, ресурсозабезпеченість і виробництво, унікальність створених благ і набір управлінських компетентностей фермера як основного менеджера.

Для підвищення ефективності фермерського господарювання в умовах переходу на модель smart-спеціалізації обґрунтовано створення в Україні національного інформаційного центру (хабу) розвитку фермерства. Його цілями є трансфер інноваційних технологій, впровадження системи раціонального й екологічнобезпечного землекористування та біоетичного утримання тварин, забезпечення розвитку електронної торгівлі сільськогосподарською й наукомісткою продукцією, моніторинг аграрних ринків на предмет виявлення вільних ринкових ніш, забезпечення співпраці фермерів з фінансовими установами для спрощення отримання ними кредитів, інтеграція фермерського сектора до міжнародних ринків аграрної продук-

ції тощо. Для забезпечення ефективної роботи хабу необхідно дотримуватися таких принципів: забезпечення прозорості, чесності й етики ведення бізнесу; захисту досконалої економічної конкуренції; свободи й демократичності під час ухвалення фермерами своїх управлінських рішень; постійного удосконалення механізмів управління фермерським ланцюгом створення цінності; адаптивності й гнучкості відповідно до мінливих умови зовнішнього середовища; лояльності до нових інноваційних рішень конкурентів; гарантування екологічної безпеки господарювання; незавдавання шкоди сільським територіям; збереження родючості ґрунтів.

Управління фермерським ланцюгом створення цінності передбачає чотири блоки управлінських рішень: удосконалення виробничого процесу, удосконалення спеціалізації, удосконалення продукту, модернізація ланцюга створення вартості. Найбільш ефективними формами реалізації оптимізованих фермерських ланцюгів створення цінності є кооперація фермерських господарств та контракція сільгосппродукції як мережева інтегративна квазікооперація. Формою реалізації контрактних відносин за участі фермерських господарств є «мережеві ферми» або «мережеві кооперативи». Синергетичний ефект від мережевого фермерства полягає у додаткових вигодах від ефекту масштабу виробництва, організації спільного використання ресурсів і збуту готової продукції, розподілі виробничих і комерційних ризиків між замовником і товаровиробником. На державному рівні це сприяє підвищенню зайнятості на селі, розвитку малого фермерства, сімейних фермерських господарств та інтеграції їх до аграрних ринків.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. За результатами досліджень сформульовані такі висновки, що мають теоретичне и прикладне значення:

1. Визначено місце землі в економіці фермерських господарств, здійснено її системно-теоретичний аналіз як засобу виробництва. Землю при цьому досліджено в економічній (як об'єкт господарської діяльності, матеріальну базу і джерело задоволення потреб людини), екологічній (як об'єкт природи, екосистему, біосистему, агроценоз та ресурс) та соціальній (як об'єкт власності, місце проживання та основу духовного виробництва) сферах. Підтверджено, що в сучасних умовах земельні ресурси фермерських господарств доцільно розглядати як земельний капітал, розширене відтворення якого, нарощення вартості є однією з основних задач не лише фермера, землевласника, а й держави і всього суспільства.

2. Управління земельними ресурсами фермерських господарств є системою, що охоплює всі суспільні відносини й загалом визначає сукупність взаємозв'язків між елементами системи управління, спрямованих на раціональне і екологобезпечне використання земельних ресурсів. Підсистемами управління земельними ресурсами фермерських господарств є економічна, екологічна, нормативно-правова, адміністративно-господарська, інноваційно-управлінська та землевпорядно-технологічна. Розроблено структурну модель системи управління земельними ресурсами фермерських господарств, для чого детерміновано суб'єкт, об'єкт, предмет, мету, цілі, принципи, функції, методи й механізми управління. При цьому управління

ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств стратегічно має бути зорієнтоване на формування сталих агроландшафтів, забезпечувати достатній для фінансування розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу і задоволення інтересів фермера рівень ефективності сільсько-господарського виробництва.

3. Розроблено ієрархічну типологію ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств, базовими різновидами якої є економічна, екологічна, соціальна й техніко-технологічна, а залежно від сфери поєднання економічних інтересів формуються еколого-економічна, соціально-економічна, виробничо-економічна та соціально-еколого-економічна ефективність землекористування. Базуючись на цій типології удосконалено систему показників використання земельних ресурсів фермерських господарств, у якій виокремлено факторні (еколого-ландшафтний стан земель та інтенсивність використання земельних ресурсів) та результативні (ефективність використання землі як засобу виробництва та об'єкта господарювання) набори індикаторів.

4. Виявлено тенденції розвитку фермерських господарств України. Так, їх щорічне збільшення до 2000 р. було спричинено дією адміністративного механізму і сприятливою державною аграрною політикою; зміна кількості в 2005–2017 рр. – впорядкуванням системи фермерських господарств, оптимізації їхніх розмірів. Не зважаючи на те, що в 2017 р. діяло 34,1 тис. фермерських господарств, або 74,9 % загальної кількості сільськогосподарських підприємств, частка фермерського сектора є незначною. Зокрема у ньому сконцентровано усього 3,4 % зайнятого в аграрному секторі населення, 12,5 % сільськогосподарських угідь, що перебувають у власності й користуванні сільгосппідприємств і громадян. Протягом 2010–2017 рр. фермери виробляли 6,1–8,7 % сільськогосподарської продукції, у тому числі 1,6–2,0 % – продукції тваринництва. У структурі валового виробництва фермерських господарств 93,5 % припадає на продукцію рослинництва, з якої найбільшу частку становить зерно і насіння соняшнику.

5. Установлено, що загальна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств України за 2002–2017 рр. підвищилася. Чистий дохід від реалізації сільгосппродукції та послуг з розрахунку на 100 га сільгоспугідь збільшився в 4,7 раза, прибуток – в 7,8 раза. Урожайність зернових і зернобобових культур протягом 1995–2017 рр. зросла понад у 2,5 раза, соняшнику й сої – удвічі, ріпаку – у 4,4 раза, овочевих культур – більше ніж у 5,4 раза тощо. Водночас, урожайність основних сільськогосподарських культур у фермерських господарствах була значно нижчою, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, а тваринництво нині фактично повністю ліквідовано. Найбільш рентабельною є продукція рослинництва, зокрема насіння соняшнику й зерно, а також плоди, ягоди і виноград. Продукція тваринництва загалом є збитковою, а її ефективне виробництво спостерігається тільки як нішеве в окремих господарствах.

6. Соціальна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств протягом 2000–2017 рр. є низькою, а зарплатозабезпеченість має щорічну тенденцію до зниження, спричинену, перш за все, занепадом тваринництва й відмовою фермерів від наймання постійних висококваліфікованих працівників. До

того ж у 2017 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників фермерських господарств була удвічі нижчою за середньогалузевий рівень. Визначено механізм оренди як найважливіший чинник формування й розвитку землекористування фермерських господарств. За 2003–2017 рр. частка орендованих сільськогосподарських угідь фермерських господарств збільшилася в 1,7 раза, при цьому великі і середні фермерські господарства здійснюють свою діяльність повністю на орендованих землях. Однак, на відміну від сільськогосподарських підприємств, орендна плата за земельні частки (паї) у фермерських господарствах, особливо у малих, є значно нижчою. У 2017 р. її розмір становив у середньому 4,9 %, у тому числі у великих і середніх господарствах – 5,4 %, у малих – 4,5 % нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь.

7. Показано, що екологічна ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств є низькою. У 2017 р. до господарського використання було залучено 99,0 % земель, із яких 95,1 % – розорано. За 1991–2017 рр. рівень лісистості територій знизився удвічі, а порівняно з 1996 р. – у три рази. Протягом 2000–2016 рр. коефіцієнт екологічної стійкості агроландшафтів фермерських господарств у середньому по Україні знизився на 12,4 %, а коефіцієнт екологічної стабільності землекористування – на 8,3 %, що характеризує їх як нестійкі й деградуючі. Рівень використання добрив фермерськими господарствами протягом 2003–2016 рр. не забезпечував простого відтворення родючості ґрунтів. Розрахунок балансу гумусу, поживних речовин і кальцію показав, що сумарно за 2012–2016 рр. ґрунти землекористувань фермерських господарств недоотримали 5,95 т/га ріллі гумусу, по 9,3 ц/га – азоту, фосфору і калію, 10,6 ц/га – кальцію і магнію (у перерахунку на кальцій). Унаслідок нераціонального використання земельних ресурсів фермери недоодержали близько 3,1 тис. грн з розрахунку на 1 га ріллі, а вартість втраченого ґрунтового потенціалу становила 68,7 тис. грн/га в цінах 2017 р.

8. Сформовано теоретико-методичні засади організаційно-економічного механізму управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. Розроблена концептуальна модель організаційно-економічного механізму ґрунтуються на ієрархічній системі інтересів фермерів, землевласників-орендодавців, держави і суспільства, враховують імперативи сталого розвитку сільського господарства, екологізації землеробства, стимулювання ефективного використання й охорони земель, створення інституціоналізованої системи державної підтримки й інформаційного забезпечення розвитку фермерства. Для стимулювання фермерів до еколого-ефективного використання земельних ресурсів обґрунтовано систему адміністративної відповідальності за нераціональне використання ріллі, що призвело до погіршення її якісного стану, а також передбачено механізм надання державної підтримки за умов розширеного відтворення родючості земель.

9. Доведено, що одним із найбільш ефективних інструментів підвищення ефективності фермерських господарств та використання їх земельних ресурсів є перехід на модель smart-спеціалізації. Під smart-спеціалізацією фермерських господарств необхідно розуміти інноваційно-орієнтовану систему просторового планомірного розвитку соціально- і екологічно-збалансованого сільгоспвиробництва конкурентоспроможної продукції, що до того ж охоплює цілеспрямований процес

виокремлення в результаті поділу суспільно-розподіленої праці галузей і видів економічної діяльності, які характеризуються однорідним випуском, техніко-технологічним забезпеченням і кваліфікацією персоналу, й супроводжується підвищенням ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу в довгостроковій перспективі. З метою підвищення ефективності землегосподарування за переходу на модель smart-спеціалізації обґрунтовано створення національного інформаційного центру (хабу) розвитку фермерства, для чого розроблена його концептуальна модель й визначені основні принципи діяльності.

10. Обґрунтовано, що одним зі стратегічних напрямів підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств є управління ланцюгами створення цінності. Визначено сутність фермерського ланцюга створення цінності як сукупність взаємопов'язаних фаз виробничо-збутового процесу, що має на меті підвищення ефективності діяльності фермерського господарства через максимізацію економічного ефекту від господарської діяльності на цільовому товарному ринку. Управління фермерським ланцюгом створення цінності вбачається за чотирма блоками управлінських рішень, до яких належать удосконалення виробничого процесу, спеціалізації й продукту та модернізація ланцюга створення вартості. Показано, що найбільш ефективними формами організації оптимізованих фермерських ланцюгів створення цінності є кооперація фермерських господарств та контрактація сільгосппродукції як мережева інтегративна квазікооперація. Водночас формою реалізації контрактних відносин за участі фермерських господарств є «мережеві ферми» або «мережеві кооперативи», якщо виробники діють від імені обслуговуючого чи споживчого кооперативу. Синергетичний ефект від мережевого фермерства полягає у додаткових вигодах від ефекту масштабу виробництва, організації спільного використання ресурсів і збуту готової продукції, розподілі виробничих і комерційних ризиків між замовником і товаровиробником.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

статті у наукових фахових виданнях України, інших держав, а також у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Грошев С. В. Орендні відносини як складова земельної реформи в Україні. *Вісник ХНАУ. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 3. С. 222–229. (0,4 ум. друк. арк.) (включено до *Index Copernicus, CiteFactor, ResearchBib*).
2. Гуроров А. О., **Грошев С. В.** Розвиток земельних орендних відносин в аграрному секторі економіки. *Агросвіт*. 2018. № 17. С. 3–11. (0,8 / 0,4 ум. друк. арк.) (особистий внесок: *аналіз динаміки орендної плати за земельні частки (паї), розвитку ринку прав оренди в Україні, а також місця фермерських господарств в системі земельних орендних відносин*) (включено до: *Index Copernicus, SIC*).
3. Грошев С. В. Управління smart-спеціалізацією фермерських господарств як стратегічний напрям підвищення ефективності використання земельних ресурсів. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Т. 3. № 2. С. 217–225. (0,7 ум. друк. арк.) (включено до: *Index Copernicus, ResearchBib, CiteFactor, InfoBase*).
4. Грошев С. В. Управління ланцюгами створення цінності в контексті

підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 4. С. 76–83. (0,7 ум. друк. арк.) (включено до: *Index Copernicus*).

5. Грошев С. В. Управління еколого-економічною ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств України. *Подільський вісник: сільське господарство, техніка, економіка*. 2018. Вип. 29. С. 157–169. (1,0 ум. друк. арк.) (включено до: *Index Copernicus, ResearchBib, CiteFactor, RePEc, MIAR, PBN, PИИЦ*).

6. Грошев С. В. Сучасний стан розвитку фермерських господарств України. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Т. 3. № 3. С. 186–194. (0,6 ум. друк. арк.) (включено до: *Index Copernicus, ResearchBib, CiteFactor, InfoBase*).

7. Грошев С. В. Організаційно-економічний механізм управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. *Бізнес Інформ*. 2019. № 1. С. 208–214. (0,6 ум. друк. арк.) (включено до: *Ulrich's, Index Copernicus, DOAJ, ResearchBib, RePEc, PИИЦ*).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Грошев С. В. Еколого-економічні засади сталого розвитку сільських громад. *Антропологічні аспекти управління сучасним підприємством: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 30 жовтня 2015 р.)*. Полтава: ПДАА, 2015. С. 12–15. (0,2 ум. друк. арк.).

9. Грошев С. В. Економічний та інституціонально-правовий механізм сталого розвитку сільських територій. *Екологічні, економічні та соціальні проблеми розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених (м. Харків, 4–5 листопада 2015 р.)*. Харків: ХНАУ, 2015. Ч. 2. С. 31–35. (0,2 ум. друк. арк.).

10. Грошев С. В. Орендні відносини та їх вплив на ефективність використання земельних ресурсів у фермерських господарствах. *Економічні, соціальні та екологічні проблеми розвитку агропродовольчої сфери: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 лютого 2016 р.)*. Харків: ХНАУ, 2016. С. 70–73. (0,2 ум. друк. арк.).

11. Грошев С. В. Розвиток кооперації фермерських господарств. *Інституційний розвиток соціально-економічних систем: національна економіка у глобальному середовищі: матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 27–28 квітня 2016 р.)*. Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 193–195. (0,3 ум. друк. арк.).

12. Грошев С. В. Проблеми інвестування у відтворення та ефективне використання земельних ресурсів. *Сучасні інноваційно-інвестиційні механізми розвитку національної економіки: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 27 жовтня 2016 р.)*. Полтава: ПолтНТУ, 2016. Ч. 1. С. 55–57. (0,2 ум. друк. арк.).

13. Грошев С. В. Інновації як складова ефективного використання земельних ресурсів у фермерських господарствах. *Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи: матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (07 квітня 2017 р.)*. Харків: ХНТУСГ, 2017. Т. 1. С. 38–41. (0,3 ум. друк. арк.).

14. Грошев С. В. Внутрігосподарський землеустрій, як складова організаційних заходів підвищення ефективності використання земельних ресурсів у

фермерських господарствах. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів* : Матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 жовтня 2017 р.). Харків : ХНАУ, 2017. С. 191–193. (0,3 ум. друк. арк.).

15. Грошев С. В. Розвиток орендних земельних відносин в сільському господарстві. *Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 жовтня 2018 р.)*. Харків : «Діса плюс», 2018. С. 217–220. (0,2 ум. друк. арк.).

16. Грошев С. В. Концептуальні основи управління фермерськими ланцюгами створення цінності. *Економіка, облік, фінанси, управління і право: теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 16 лютого 2019 р.)*. Полтава : ЦФЕНД, 2019. Ч. 4. С. 52–53. (0,2 ум. друк. арк.).

17. Грошев С. В. Стратегічні напрями підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств. *Світ економічної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 19 лютого 2019 р.)*. Тернопіль : Наукова спільнота, 2019. Вип. 11. С. 8–10. (0,3 ум. друк. арк.).

АНОТАЦІЯ

Грошев С. В. Управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Харків, 2019.

Систематизовано й поглиблено теоретичні засади формування ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств, визначено місце землі в економіці фермерських господарств та її особливості як засобу виробництва. Удосконалено науковий базис управління земельними ресурсами фермерських господарств. Узагальнено методичні засади оцінювання ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств. Схарактеризовано генезу фермерства в Україні, виявлено тенденції його розвитку та визначено місце фермерських господарств в економіці сільського господарства. Здійснено комплексну оцінку економічної, соціальної та екологічної ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств. Досліджено орендний механізм формування землекористування фермерських господарств. Удосконалено організаційно-економічні засади підвищення ефективності використання земельних ресурсів фермерських господарств. Розроблено концепцію управління smart-спеціалізацією фермерських господарств у системі ефективного земельного менеджменту. Обґрунтовано стратегічні напрями управління фермерськими ланцюгами створення цінності і розвитку мережових форм кооперації фермерських господарств.

Ключові слова: земля, земельні ресурси, управління земельними ресурсами, ефективність, управління ефективністю, фермерське господарство, smart-спеціалізація, фермерський ланцюг створення цінності, мережева кооперація.

АННОТАЦИЯ

Грошев С. В. Управление эффективностью использования земельных ресурсов фермерских хозяйств. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.04 – экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности). – Харьковский национальный технический университет сельского хозяйства имени Петра Василенко, Харьков, 2019.

Систематизированы и углублены теоретические основы формирования эффективности использования земельных ресурсов фермерских хозяйств, определено место земли в экономике фермерских хозяйств и её особенности как средства производства. Усовершенствован научный базис управления земельными ресурсами фермерских хозяйств. Обобщены методические основы оценивания эффективности использования земельных ресурсов фермерских хозяйств. Охарактеризован генезис фермерства в Украине, выявлены тенденции его развития и определено место фермерских хозяйств в экономике сельского хозяйства. Осуществлена комплексная оценка экономической, социальной и экологической эффективности использования земельных ресурсов фермерских хозяйств. Исследован арендный механизм формирования землепользования фермерских хозяйств. Усовершенствованы организационно-экономические основы повышения эффективности использования земельных ресурсов фермерских хозяйств. Разработана концепция управления smart-специализацией фермерских хозяйств в системе эффективного земельного менеджмента. Обоснованы стратегические направления управления фермерскими цепями создания ценности и развития сетевых форм кооперации фермерских хозяйств.

Ключевые слова: земля, земельные ресурсы, управления земельными ресурсами, эффективность, управление эффективностью, фермерское хозяйство, smart-специализация, фермерская цепь создания ценности, сетевая кооперация.

ABSTRACT

Groshev S. V. Management of Efficiency of Farms' Land Resources Using. – Manuscript.

The Thesis for a Degree of Candidate of Economic Sciences in the Specialty 08.00.04 – Economics and Management of Enterprises (According to the Types of Economic Activities). – Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture, Kharkiv, 2019.

Theoretical bases of farms' land resources management owing to specification of land status in economic, ecological and social spheres, its role as mean of production and a capital of farm, systematization of the principles and laws of rational land use and also structuring a control system of land resources taking into account interests of land owners, land users and the state are systematized and deepened.

Methodical bases of estimation efficiency of farms' land resources using are generalized. The typology of efficiency of farms' land resources using is improved and the system of indicators for estimation a level and dynamics of intensity, economic, environmental, social, technical and technological efficiency of farm's land use is structured.

Genesis of farming in Ukraine is characterized, tendencies of its development are

revealed and the place of farms in rural economics is defined. Complex assessment of economic, social and environmental efficiency of farms' land resources using is carried out. The rent mechanism of farms' land use forming is investigated.

Organizational and economic bases of increasing efficiency of farms' land resources using are improved. The model of the organizational and economic mechanism of efficiency management of farms' land resources using by structuring and allocation of tools and methods of exogenous and endogenous influence on the organizational and economic mechanism, the subject and object structure of management, the principles, methods and mechanisms of implementation of administrative decisions and also information support of control for land resources' rational use of which, unlike existing, considers the system of economic sanctions for decline in grounds production and compensations to farmers, which are carried out as granting means of the state support for increases in a qualitative condition of lands is developed.

The concept of development of farms' smart specialization, which is based on the principles of innovation and competence of farmers, enterprise search, rational specialization of production, economic, environmental and social efficiency of land resources using and intensification of intereconomic interaction is developed; gives the chance to reorient farms to the model of innovative focused strategic specialized diversification of agricultural production, the intensive, integrated growth in niche segments of agrarian market under conditions of optimum realization of their land and resource potential, limitation of farms' scale effect and pressure from competitors.

The methodical approach to increasing efficiency of land resources using by development of network forms of cooperation of farms and the contract relations on separate links of a farmer's value chain creation by taking into account the principles of farms' smart specialization is improved.

The theoretical and methodical principles of farmer's value chain creation management by their functional formalization in the system of land management are improved based on accounting of a condition of an environment and information asymmetry in a branch markets, competitiveness of made products, resource ensuring production and marketing process along a value chain creation and also features of a farmer's value chain creation management that, unlike the existing approaches, considers the development strategy of farm and rational use of its land resources, management of business processes and structure of a value chain creation for obtaining the maximum synergetic effect of realization of land and resource potential.

The organizational approach to increasing efficiency of farm's land resources using by creation of national information center (hub) for farms development which, unlike megaclusters and information platforms, gives the chance to organize free information exchange between all participants of a farmer's value chain creation, to provide them access to innovative and ecologically safe agrotechnologies, scientific and advisory maintenance of agrobusiness, to integrate into the international information space, resource and commodity markets is developed, having provided transparency of business, protection of the perfect economic competition and flexibility of administrative decisions.

Keywords: land, land resources, land resources management, efficiency, efficiency management, farm, smart specialization, farmer's value chain creation, network cooperation.

Підписано до друку 19 березня 2019 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг: 0,9 ум.-друк. арк.; 0,9 обл.-вид. арк.
Наклад 100 прим. Замовлення № 335

Видавництво ТОВ «Щедра садиба плюс»
Свідоцтво суб'єкта виробничої справи: серія ДК № 4666 від 18.12.2013 р.
61052, Україна, м. Харків, вул. Ярославська, 11 (057) 754-49-42

Надруковано у ТОВ «Смугаста типографія»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевського, 28а.

«Zebrine printing office» Ltd